

II. ZJEDNOCZENIE PAŃSTWA POLSKIEGO NA PRZEŁOMIE XIII I XIV WIEKU W BADANIACH HISTORYCZNYCH

BRONISŁAW NOWACKI (Poznań)

Zjednoczenie państwa polskiego na przełomie XIII i XIV wieku w badaniach do początku lat pięćdziesiątych XX wieku*

Problematyka związana z okresem późnodzielnicowej Polski piastowskiej i dojrzewaniem procesów zjednoczeniowych państwa polskiego na przełomie XIII i XIV w. zwracała uwagę historyków przynajmniej od czasu kształtowania się historii jako dziedziny nauki, tworzącej równocześnie własne cele i podstawy metodologiczne procedur badawczych. Miało to miejsce, jak wiadomo, w okresie późnego oświecenia, kiedy zaczęto interesować się bardziej szczegółowo historią ojczystą na kanwie jej upadku porozbiorowego. Ten fakt zaważył w sposób znaczący na tym, że pojawiły się refleksje związane ze wzrostami i upadkami państwa polskiego w przeszłości historycznej.

Adam Naruszewicz (1733-1796), najwybitniejszy polski historyk epoki Oświecenia i pierwszy oceniający krytycznie dostępne mu źródła, skierował do króla Stanisława Augusta znany *Memoriał względem pisania historii narodowej*. W nim, oprócz wskazówek metodologicznych związanych z trudem pisania dziejów ojczystych w przygotowywanym dziele *Historia narodu polskiego*, wskazywał również na główne cele stawiane historykowi, którego prace mają być „oświatą prawdy”, a doświadczenia przodków powinny wychowywać współczesnych w duchu poszanowania prawa, kultywowania cnót obywatelskich i wykształceniu rozumnych działań politycznych¹. Upadek państwa polskiego w okresie dzielnicowym doskonale korespondował z upad-

* Referat wygłoszony na konferencji zorganizowanej 26 listopada 2004 r. przez Instytut Historii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu i redakcję „Czasopisma Prawno-Historycznego” z okazji 50-lecia ukazania się książki Jana Baszkiewicza *Powstanie zjednoczonego państwa polskiego na przełomie XIII i XIV wieku*.

¹ A. Naruszewicz, *Memoriał względem pisania historii narodowej*, w: *Historycy o historii*, wyd. M.H. Serejski, t. 1, Warszawa 1963, s. 35 i n.

kiem Polski okresu rozbiorowego, dlatego w *Historii narodu polskiego* Naruszewicz ostro krytykował niegodziwość możnowładztwa w okresie dzielnicowym, wskazywał na skutki ich złych działań w postaci upadku politycznego państwa, które stało się „smutnym widokiem nierządu w domu, pośmiewiska u postronnych”. Z tej przyczyny z ufnością i satysfakcją witał działalność jednoczycielską i koronację Przemysła II, który tym aktem przywrócił Polsce „jedność i subordynację pod jednym berłem”. Dopiero jednak Władysław Łokietek umocnił władzę królewską i ukrócił popełniane akty wiarołomstwa i zdrady ze strony możnych. W opinii Naruszewicza do upadku państwa polskiego w okresie dzielnicowym przyczyniła się – ale była także jednym z czynników jego odrodzenia – agresja sił zewnętrznych, zwłaszcza ze strony niemieckiej². Prezentowane przez A. Naruszewicza poglądy nie mają charakteru głębokiej analizy historycznej i są wyraźnie oparte na poglądach zawartych w *Rocznikach* Jana Długosza, co jednak nie osłabia wagi przytaczanych argumentów.

Najznakomitszym historykiem następnego pokolenia polskich historyków był działający w pierwszej połowie XIX w. Joachim Lelewel (1786-1861). W swoich pracach, także teoretycznych, jak np. *Jakim ma być historyk*, zaprezentował konieczne zręby warsztatu historyka i nowe podstawy metodologiczne opisywania historii³. W napisanych przez tego autora kilku syntezach historii Polski, okres dzielnicowy i proces zjednoczeniowy na przełomie XIII i XIV w. nie odbiegały w zasadzie od ocen tego okresu zarysowanych przez Naruszewicza. Nowe elementy znalazły się natomiast w wykładzie wygłoszonym na Uniwersytecie Wileńskim, a opublikowanym w 1822 r., dotyczącym czasów panowania Władysława Łokietka. W tej publikacji na szczególną uwagę zasługuje pierwsza w polskiej historiografii próba określenia stanu politycznego rozdrobnionych księstw polskich okresu dzielnicowego, co równocześnie było czynnikami sprzyjającymi procesom zjednoczeniowym państwa. Czynnikiem tymi były według J. Lelewela takie elementy, jak wspólne pochodzenie plemion prapolskich, pochodzenie wszystkich panujących książąt od jednej dynastii piastowskiej oraz wspólnota językowa i obyczajowa. W przekonaniu autora, te czynniki wśród społeczeństwa „utrzymywały pamięć jedności rozdzielonej Lechii”. Także ten historyk w sposób bardziej zdecydowany niż poprzednicy zwrócił uwagę na zagrożenia agresji zewnętrznej płynące ze strony Niemców, co jego zdaniem konsolidowało polskie społeczeństwo dojrzewające do zjednoczenia państwa. W tym duchu dostrzegał autor także widoczną w XIII w. walkę o język polski i ożywienie tradycji historii narodowej, którą niosą pomniki dziejopisarskie średniowiecza. Nowością w poglądach historiograficznych J. Lelewela była także w pełni uświadomiona idea

² A. Naruszewicz, *Historia narodu polskiego*, ks. VIII, Lipsk 1837, s. 54-65.

³ J. Lelewel, *Jakim ma być historyk*, w: *Historycy o historii*, s. 103-111; M.H. Serejski, *Miejsce Joachima Lelewela we współczesnej mu nauce historycznej*, KH LXVIII, z. 4 (1961).

gminowładztwa, która według niego była podstawą polskiego procesu dziejowego. Zwrócił uwagę, że proces zjednoczeniowy nie przebiegał tylko z woli działania monarszego, ale był dziełem „królów i mieszkańców”⁴.

Poglądy Joachima Lelewela, dające obraz XIII-wiecznej Polski, i zachodzących procesów zjednoczeniowych miały, jak się okazuje, zasadniczy wpływ na późniejszą historiografię, która podejmowała i rozwijała na podstawie narastającego gromadzonego zasobu źródłowego wątki często tylko zasygnalizowane w pracach tego historyka. Nie dotyczy to jednak jego bezpośrednich następców, uważanych przez badaczy za „członków szkoły lelewelowskiej”: Wielkopolanina Jędrzeja Moraczewskiego (1802-1855) i lwowianina Henryka Schmitta (1817-1883), autorów nowych syntez dziejów Polski⁵. W swoich opracowaniach w kwestii zjednoczenia państwa polskiego na przełomie XIII i XIV w. w zasadzie nie wyszli oni poza koncepcje swojego mistrza.

Inaczej ma się sprawa z Karolem Szajnochą (1818-1868), zaliczanym przez badaczy historiografii, przynajmniej w początkowym okresie działalności publicystycznej, do przedstawicieli szkoły lelewelowskiej. Ten historyk napisał osobną rozprawę dotyczącą problematyki jednoczenia państwa w okresie dzielnicowym, zatytułowaną *Odrodzenie się Polski za Władysława Łokietka*. Tu ostro pojawiła się po raz pierwszy rola Kościoła w procesie jednoczeniowym. W ocenie autora była ona z gruntu negatywna. Główną zasługę w dziele zjednoczenia przypisywał Szajnocha książętom piastowskim, którzy w walce z partykularnymi interesami Kościoła osiągnęli ostatecznie cel, jakim było zjednoczenie państwa polskiego. Działalność kleru była przeciwna tym dążeniom, co było źródłem nieszczęść, jakie spadły na Polskę w okresie dzielnicowym. Trzeba zauważyć, że chociaż praca napisana jest z dużym talentem literackim, to przeważały w niej hipotezy nieuzasadnione źródłowo, oparte na spekulatywnych domysłach. Współczesny mu Michał Bobrzyński, oceniając prace K. Szajnochy, powiedział krótko o nim: „mistrz w plastycznym grupowaniu faktów i obrazowaniu, grzeszy niejednokrotnie niedostatkami ściśle krytycznego źródłowego badania...”⁶.

Przy tej okazji warto przypomnieć, że do lat siedemdziesiątych XIX w. oddano do użytku historykom mediewistom najważniejsze publikowane zbiory źródeł średniowiecznych tak kancelaryjnych, jak i narracyjnych, które umożliwiały lepiej zorganizowaną pracę badawczą, także na temat polskiego okresu dzielnicowego, jak też procesu prób unifikacji dzielnic na przełomie

⁴ J. Lelewel, *Ocalenie Polski za króla Łokietka*, w: *Polska wieków średnich IV*, Poznań 1851; W. Smoleński, *Szkoły historyczne w Polsce*, Warszawa 1986; M.H. Serejski, *Joachim Lelewel i jego szkoła*, w: *Polska myśl filozoficzna i społeczna*, t. 1 (1831-1863), pod red. A. Walickiego, Warszawa 1973, s. 60 i n.

⁵ J. Moraczewski, *Dzieje Rzeczypospolitej Polskiej z pierwszej połowy XV w.*, Poznań 1844; H. Schmitt, *Dzieje narodu polskiego*, t. 1, Lwów 1863.

⁶ K. Szajnocha, *Odrodzenie się Polski za Władysława Łokietka*, Kraków 1887; M. Bobrzyński, *Kilka słów o najnowszym ruchu na polu naszego dziejopisarstwa*, w: *Historycy o historii*, t. 1, s. 152.

XIII i XIV w. Były to: *Codex diplomaticus Maioris Poloniae* (1840), *Codex diplomaticus Poloniae I-III* (1847-1858), *Kodeks dyplomatyczny katedry krakowskiej św. Wacława* (1847), *kodeks dyplomatyczny Małopolski* (1876), *kodeks dyplomatyczny Ks. Mazowieckiego* (1863), *kodeks dyplomatyczny Wielkopolski I-III* (1867-1878), *Księga prawa zwyczajowego polskiego z wieku XIII* (1870), *Monumenta Poloniae Historica I-III* (1864-1878).

Na uwagę zasługują także prace dwóch historyków niemieckich, profesorów Uniwersytetu we Wrocławiu, którzy opracowali i opublikowali historię Polski średniowiecznej. Pierwszy tom, sięgający roku 1300, napisał Ryszard Roepfel (1808-1893) i został on opublikowany już w 1840 r. Opracowania dalszej części podjął się inny badacz dziejów Polski, Jacob Caro (1836-1904), który w latach 1893-1898 wydał kolejne cztery tomy, dotyczące XIV i XV w., do roku 1430⁷. Trzeba podkreślić, że obie prace jak na połowę XIX w. prezentują obiektywny, naukowy obraz historycznego rozwoju Polski w okresie średniowiecza; na uwagę zasługuje także problem zjednoczenia państwa polskiego w czasach Przemysła II i Władysława Łokietka. Przynajmniej do końca XIX w. obie prace stanowiły w swoich ogólnych zarysach istotne studium naukowe dotyczące tej problematyki. Dlatego z takim ubolewaniem skonstatawał ten fakt Stanisław Kętrzyński, który w 1918 r. powiedział: „Z punktu widzenia historii politycznej, wieki XII, XIII i XIV są prawie nietknięte [przez historyków polskich – dop. B.N.] od lat trzydziestu, częstokroć ich znajomość opiera się jeszcze o Roepfela i Cara”⁸. W pracy Ryszarda Roepfela w interesujących nas kwestiach na uwagę zasługuje przede wszystkim to, że ten historyk jako pierwszy w historiografii zainteresował się prawnopolitycznym charakterem koronacji Przemysła II. Dokonana analiza doprowadziła go do wniosku, że akt ten miał charakter uniwersalny i rozciągał symbolicznie zwierzchność króla na całą Polskę, a Wielkopolska stała się ośrodkiem przyszłego jednoczenia ziem polskich. Niemiecki badacz zwrócił także uwagę na fakt, że rozpoczęty proces jednoczenia Polski, a szczególnie połączenie Wielkopolski z Pomorzem Gdańskim, miały poważne znaczenie dla zahamowania narastającej agresji brandenburskiej na ziemie polskie⁹.

Słowa wypowiedziane w 1918 r. przez Stanisława Kętrzyńskiego tylko po części odpowiadały prawdzie i można je traktować jako prowokacyjną przesadę. Już bowiem w ostatnim dziesięcioleciu XIX w. za sprawą tzw. szkoły krakowskiej obserwujemy coraz żywsze zainteresowanie problematyką polskiego średniowiecza, w tym także zagadnieniami związanymi z późnym okresem dzielnicowym i zjednoczeniem państwa na przełomie XIII i XIV w.

⁷ R. Roepfel, *Geschichte Polens*, t. I, Hamburg 1840; J. Caro, *Geschichte Polens*, t. II, Gotha 1863.

⁸ S. Kętrzyński, *Teraźniejszość i przeszłość nauki historycznej w Polsce*, w: *Historycy o historii*, t. 1, s. 640.

⁹ R. Roepfel, *Geschichte Polens*, t. I, s. 553-564.

Szkoła krakowska, której uczestnicy odżegnywali się od tej nazwy, chętniej nazywając się „nową” lub „krytyczną” – jak czynił to Oswald Balzer¹⁰, dawała podstawy krytycznej mediewistyki, zdobywającej sobie czołowe miejsce w naukach humanistycznych. Wysiłek historyków skupił się głównie na profesjonalnej krytyce źródeł, doskonaleniu metod badawczych, co realizowano najczęściej w formie rozwiązywania wąskich zagadnień związanych z problematyką zjednoczenia. W opinii historiograficznej, krakowskie środowisko w poglądach historycznych prezentowało koncepcje konserwatywne, które kultywować miało głównie wartości narodowe i religijne, jednak nie bezkrytycznie, lecz w upadku państwa szukając własnych win i niedoskonałości cech narodowych. Ważnym celem było także przeciwstawienie się założeniom laicystycznym w poglądach historiograficznych i obrona roli Kościoła w dziejach narodu¹¹.

Jeszcze pod koniec XIX w. rozpoczęto analityczne badania nad stosunkami narodowościowymi w końcu XIII i na początku XIV w., podbudowując wcześniejszą tezę dotyczącą agresji niemieckiej w Polsce, jako istotnym czynnikiem prozjednoczeniowym. Zainteresowanie skupiło się wokół dwóch postaci tego okresu – biskupa krakowskiego Jana Muskaty i wójta Krakowa Alberta. W roku 1894 ukazała się rozprawa Władysława Abrahama *Sprawa Muskaty*, w której autor omówił działalność polityczną biskupa w okresie konfliktu z Władysławem Łokietkiem oraz jego spór kościelny z arcybiskupem Świnką. Na kanwie tych konfliktów, mimo że Abraham nie wykorzystał jeszcze akt z drugiego procesu Muskaty w latach 1306-1308, pojawiła się w rozprawie rozbudowana teza o proniemieckich działaniach biskupa krakowskiego i jego konflikcie z ludnością polską na terenie Małopolski¹². Niewiele później głos w tej samej sprawie zabrał Edmund Długopolski, który znacznie gruntowniej niż kilkadziesiąt lat wcześniej Michał Bobrzyński zajął się sprawą buntu mieszczan krakowskich przeciw Władysławowi Łokietkowi, na czele z niemieckiego pochodzenia wójtem krakowskim Albertem. Już Władysław Abraham sądził, że biskup Muskata był moralnym sprawcą buntu, a zapewne pomocnikiem i podżegaczem rebelii krakowskiej. E. Długopolski natomiast przytoczył szereg, wątpliwych dzisiaj argumentów, stwierdzających bezspornie spisek Muskaty i Alberta przeciw władzy Władysława Łokietka, co odbywało się, jego zdaniem, na kanwie konfliktu narodowościowego Polaków i Niemców¹³.

¹⁰ O. Balzer, *W obronie historiografii naszej*, w: *Historycy o historii*, t. 1, s. 372-384. – Referat wygłoszony w roku 1890 na Zjeździe Historyków Polskich. Por. H. Słoczyński, *Z dziejów czarnej legendy krakowskiej historiografii konserwatywnej*, KH 102 (1995).

¹¹ M.H. Serejski, *Wstęp*, w: *Historycy o historii*, t. 1, s. 127-138; A.F. Grabski, *Perspektywy przeszłości. Studia i szkice historiograficzne*, Lublin 1983.

¹² W. Abraham, *Sprawa Muskaty*, *Rozprawy A.U.* 30 (1884).

¹³ M. Bobrzyński, *Bunt wójta Alberta z roku 1311*, „Biblioteka Warszawska”, t. III, 1877; E. Długopolski, *Bunt wójta Alberta*, „Rocznik Krakowski”, t. 7, 1905.

Na początku XIX w. problematykę narodowościową u progu zjednoczenia państwa polskiego podjął Oswald Balzer w dwóch rozprawach: *O Niemcach w Polsce* i *Polonia, Poloni, gens Polonica*. Obie prace zwróciły uwagę na fakt, że zetknięcie się na ziemiach polskich nacji polskiej i niemieckiej wykształcało w Polsce poczucie świadomości narodowej, że mimo rozdrobnienia feudalnego żywa była w polskim społeczeństwie świadomość wspólnoty etnicznej odpowiadającej terytorium Polski bolesławowskiej. Autor poprzez analizę źródeł drugiej połowy XIII w. pokazał, że terminy „Polonus”, „Poloni” oznaczały w nich ludność zamieszkałą na terenie ziem polskich, niezależnie od dzielnic. Było to, jak konstatuje autor, czynnikiem koniecznym przyszłego zjednoczenia państwa polskiego¹⁴.

Sam początek wieku XX zaznaczył się opublikowaniem czterech rozpraw, których zadaniem było ukazanie wzajemnych relacji między ideami jednoczącej się Polski od drugiej połowy XIII w. a polityką papieżstwa w tym zakresie. Zagadnieniami tymi zajęli się: Władysław Abraham, Jan Ptaśnik i Marian Łodyński¹⁵. Główna teza rozpraw tych badaczy, oparta na rzetelnej analizie źródłowej, ukazuje kurię papieską, najpierw rzymską a potem awiniońską, jako instytucję zainteresowaną zjednoczeniem ziem polskich i jednością polskiej prowincji kościelnej. Wyływało to zdaniem jednego z autorów z narodowego charakteru polskiego kleru, który na pierwszy plan wysuwał zależność Polski od Stolicy Apostolskiej, zabiegając u papieży o opiekę i pomoc, zapewniając w zamian, że zjednoczona Polska pod koronowanym władcą lepiej potrafi pilnować praw kurii papieskiej w zakresie płatności świętopietrza (J. Ptaśnik). Pozytywną rolę Kościoła polskiego w procesie jednoczenia państwa polskiego dostrzegał także W. Abraham, który równocześnie na podstawie odnalezionych przez siebie źródeł uściślił wiele faktów związanych z zabiegami Władysława Łokietka i polskiego kleru o koronację w kurii papieskiej. W opinii M. Łodyńskiego pozytywnie na ideę jednoczenia państwa w drugiej połowie XIII w. wpłynęła inicjatywa papieska, przy współdziałaniu z polskim duchowieństwem i części Piastowiczów, związana z kanonizacją w 1253 r. św. Stanisława, co bardziej wiązało Polskę z papieżstwem; weszła ona wtedy w stosunek politycznej zależności od Stolicy Apostolskiej.

W tym samym czasie opublikowano także kilka rozpraw rekonstruujących wypadki polityczne związane z okresem jednoczenia Polski w czasach Włady-

¹⁴ O. Balzer, *O Niemcach w Polsce*, KH XXV, 1911; idem, *Polonia, Poloni, gens Polonica w świetle źródeł II poł. XIII w.*, Księga pamiątkowa B. Orzechowicza I, Lwów 1916, s. 80-93.

¹⁵ W. Abraham, *Stanowisko kurii papieskiej wobec koronacji Łokietka*, w: Księga pam. Uniwersytetu Lwowskiego w 500. rocznicę Uniwersytetu Jagiellońskiego, Lwów 1900; J. Ptaśnik, *Kollektorzy Kamery Apostolskiej w Polsce piastowskiej*, Rozprawy AU, 2, 1907; idem, *Denar św. Piotra obrońcą jedności politycznej i kościelnej w Polsce*, Rozprawy AU, seria II, t. XXVI, 1908; M. Łodyński, *Uzależnienie Polski od papieżstwa a kanonizacja św. Stanisława*, Prace TNW, Warszawa 1918.

sława Łokietka. Tę problematykę otwierają dwie prace Karola Potkańskiego, którego zainteresowały mało akcentowane do tej pory w historiografii okoliczności, jakie nastąpiły w Wielkopolsce po śmierci Przemysła II w rywalizacji o tę dzielnicę między Władysławem Łokietkiem a książętami głogowskimi. Analizując źródła, autor wykazał, że w Wielkopolsce w latach 1296-1314 działały zmienne siły społeczne popierające obie kandydatury do władzy na terenie tej dzielnicy. Potkański analizuje także sprawę znacznego zgermanizowania Piastów śląskich. To prowadzi go do wniosku, że Henryk Głogowski mógł dać Wielkopolsce pokój, ale „kraj potrzebował jednak na przyszłość zjednoczenia z innymi. Rządy Henryka mogły być dobre tylko na bieżącą chwilę i potrzebę (...). Może gdyby był dłużej rządził Wielkopolską, stałby się Polakiem i Wielkopolska oddziaływałaby na Śląsk”¹⁶.

Nowe elementy polityczne w procesie jednoczenia państwa w drugiej połowie XIII w. przyniosła rozprawa Aleksandra Semkowicza *Walka o monarchię*. Jej autor rekonstruował wypadki toczące się między księciem śląskim Henrykiem IV Prawym, Leszkiem Czarnym i Przemysłem II wielkopolskim. W rozprawie tej po raz pierwszy pojawiła się hipoteza o koalicji książąt z roku 1287/88, której celem w oparciu o prawo sukcesyjne miało być ostateczne zjednoczenie głównych dzielnic rozdrobnionej Polski: Małopolski, Wielkopolski z Pomorzem Gdańskim oraz księstwa wrocławskiego i głogowskiego. Także ten historyk – wbrew opiniom ówczesnej historiografii niemieckiej – zauważył, że to właśnie Henryk Prawy ze wszystkich książąt uważanych za jednoczycieli, otworzył drogę do zjednoczenia państwa polskiego i że działania jego były świadome, zgodne z polską racją stanu¹⁷. Odradzającemu się Królestwu Polskiemu w czasach Władysława Łokietka uwagę poświęcili także w tym okresie Jan Dąbrowski, Abdon Kłodziński i Jan Fijałek¹⁸.

Na początku XX w. zaznaczyła się także problematyka ustrojowo-prawna zjednoczenia państwa w końcu XIII i w XIV w. Najwcześniej ukazała się rozprawa Oswalda Balzera dotycząca prawnych kwestii związanych z zasadami następstwa tronu w Polsce średniowiecznej, co ma także znaczenie dla prawnego rozpoznania zagadnienia zjednoczenia, szczególnie w księstwie krakowsko-sandomierskim. O. Balzer prezentował pogląd, że XIII-wieczne elekcje władcy dzielnicowego nie były zasadą prawną, lecz przejawem bezprawia, zjawiskiem wręcz rewolucyjnym. Opinia ta kilka lat później spotkała się ze sprzeciwem Stanisława Kętrzyńskiego, który słusznie zauważył, że elekcje na

¹⁶ K. Potkański, *Walka o Poznań 1306-1312*, Rozprawy AU, t. XXXVIII, 1899; idem, *Zajęcie Wielkopolski 1313 i 1314*, Rozprawy AU, seria II, t. XXII, 1905.

¹⁷ A. Semkowicz, *Walka o monarchię (1288-1294)*, KH, 5 (1891).

¹⁸ J. Dąbrowski, *Z czasów Łokietka*, Rozprawy AU, t. LIX, 1916; A. Kłodziński, *Łokietek a Habsburgowie (1300-1332)*, Rozprawy AU, t. LIX, 1916; J. Fijałek, *Przeszłość Nankera biskupa krakowskiego (1320-1326), następnie wrocławskiego*, „Księga Pamiątkowa B. Orzechowicza”, t. II, Lwów 1916.

terenie Małopolski, ale także Wielkopolski w XIII w. były regułą na tyle często, że nie można mówić o jakimkolwiek bezprawiu¹⁹.

Od roku 1905 przez lata następne toczyła się wśród polskich mediewistów żywa dyskusja na temat terminów „Regnum Poloniae” i „rex Poloniae”, które zaczęły się pojawiać w źródłach od koronacji Przemysła II. Dyskusja wyłoniła dwa sposoby rozumienia tych terminów. Pierwszy głosił, że termin „regnum Poloniae” oznaczał tylko terytorium Wielkopolski i stąd logicznie wyprowadzono wniosek, że państwo Przemysła II było w istocie królestwem wielkopolskim. Takie znaczenie miał ten termin stosowany w źródłach aż do śmierci Kazimierza Wielkiego, kiedy powstało pojęcie Polski jako całości prawnoustrojowej²⁰. Stanisław Krzyżanowski podjął próbę rozróżnienia tego pojęcia w aspekcie geograficznym (terytorium zamieszkałe przez Polaków) i prawnym (wspólnota polityczna – państwo)²¹. Poglądom tym sprzeciwił się O. Balzer, który uznał, że termin „regnum Poloniae” w źródłach z końca XIII i XIV w. oznacza raz całość ziem polskich podległych królowi, innym razem całość ziem historycznie polskich. W związku z tym w przeciwieństwie do Stanisława Kutrzeby i Stanisława Kętrzyńskiego, którzy uznawali Królestwo Przemysła II za partykularne (szczególne), O. Balzer uważał, że królestwo odnowione przez Przemysła II w 1295 r. było królestwem całej Polski i miało charakter uniwersalny²².

Kilka lat później do tej sprawy powrócił Marian Łodyński, który dokonał analizy protokołów zeznań świadków na procesie polsko-krzyżackim z 1339 r. Badacz ten wykazał, że rozumienie prawnoustrojowego charakteru państwa Przemysła II, nawet przez pamiętających te czasy, jest bardzo zróżnicowane. Daje to argumenty tak dla partykularnego królestwa wielkopolskiego, jak i uniwersalnego Królestwa Polskiego²³. Za uniwersalnym charakterem królestwa Przemysła II opowiedział się także E. Radzikowski po przebadaniu materiału sfragistyczno-heraldycznego²⁴. Trzeba stwierdzić, że problem ten do dziś jest żywy w historiografii, mimo że pokolenie pobalzerowskie próbowało szukać nowych rozwiązań rozumienia terminu „regnum Poloniae”.

¹⁹ O. Balzer, *O następstwie tronu w Polsce*, Rozprawy AU, XXXVI, 1897; S. Kętrzyński, *Zapis Kazimierza Wielkiego dla Kazimierza Bogusławowica*, „Przegląd Historyczny” 14 (1912). Z zakresu stosunków prawnych zwrócić trzeba uwagę na pracę S. Zachorowskiego, *Colloquia w Polsce od XII-XIV w.*, „Studia nad historią prawa kościelnego polskiego”, Kraków 1917, traktująca o charakterze władzy książęcej w okresie dzielnicowym.

²⁰ S. Kutrzeba, *Historia ustroju Polski w zarysie*, t. 1: *Korona*, Warszawa 1905; S. Kętrzyński, *O królestwie wielkopolskim*, *Przegląd Historyczny* 8 (1909); idem, *Zapis Kazimierza Wielkiego*, PH 14 (1912).

²¹ S. Krzyżanowski, *Regnum Poloniae*, cz. 1, Sprawozdania AU, Wydz. Hist.-Fil. (1909) nr 5; cz. 2, 1913, nr 9.

²² O. Balzer, *Z powodu nowego zarysu historii ustroju Polski*, KH, XX (1906); idem, *O kilku kwestiach spornych z historii ustroju Polski*, KH XXI (1907).

²³ M. Łodyński, *Regnum Poloniae w opinii publicznej XIV wieku*, KH 28 (1914).

²⁴ E. Radzikowski, *Regnum Poloniae w oświetleniu sfragistyczno-heraldycznym*, KH 28 (1914).

Podsumowując krótko osiągnięcia polskiej historiografii mediewistycznej dotyczącej problematyki zjednoczenia państwa polskiego na przełomie XIII i XIV w., trzeba podkreślić, że od lat siedemdziesiątych XIX w. zaczęto odchodzić od pisania bardzo ogólnikowych syntez historycznych, w których tylko mimochodem podejmowano problematykę zjednoczeniową, na rzecz prac monograficznych, nieraz w sposób doskonały opracowanych warsztatowo, a dotykających bardzo wąskich zagadnień. Oprócz badań z zakresu historii politycznej na uwagę wciąż zasługują zagadnienia związane z rodzeniem się świadomości narodowej, rolą duchowieństwa, szerzej Kościoła w procesie zjednoczeniowym, a także wątki prawno-polityczne. Liczne prace monograficzne i głęboko analityczne dały podstawy, aby w latach dwudziestych okresu międzywojennego mogły być opracowane i opublikowane większe monografie o charakterze analityczno-syntetycznym dotyczące ściśle problemu zjednoczenia państwa polskiego na przełomie XIII i XIV w.

W latach 1919-1920 ukazała się bardzo obszerna praca Oswalda Balzera *Królestwo Polskie (1295-1370)*, w której autor podjął całokształt problemów odbudowy królestwa. Dzieło to naznaczone jest bardzo osobistym widzeniem wielu zagadnień, chociaż z drugiej strony stanowi podsumowanie dotychczasowych osiągnięć historiografii. Na wielu poglądach prezentowanych przez autora zaciążył zbyt prawniczy sposób myślenia, który wyżej stawia ścisłość formalną od materialnej wiedzy źródłowej. Taki sposób myślenia nie dopuszczał luk w naszej wiedzy o faktach lub nawet częściowych wątpliwości. Osiągnięcie formalnego braku sprzeczności wystarczało często jako uzasadnienie dopuszczalności lub nawet konieczności przyjęcia pewnej tezy. Metoda ta zaciążyła na konstrukcji zasad następstwa tronu w Polsce, na tezie uniwersalności „regnum Poloniae” państwa Przemysła II po koronacji królewskiej, czy choćby tak nośnej w późniejszym okresie hipotezie koalicji czterech książąt piastowskich 1287 r., która według autora stanowi najistotniejszy czynnik zjednoczeniowy. Cenne w pracy O. Balzera pozostały szeroko rozwinięte elementy łączące wszystkie ziemie polskie w okresie rozbitcia dzielnicowego takie, jak: język, obyczaje, wspólna dynastia, jednolita metropolia kościelna i tradycja narodowa, chociaż dzisiaj wątpliwości musi budzić wywiedziona stąd teza pełnej jednolitości państwa polskiego ostatnich Piastów. Mimo niektórych zastrzeżeń dzieło O. Balzera pozostaje kopalnią inspiracji naukowych, a pogłębione analizy wielu zagadnień stanowią trwałą wkład do historiografii polskiej²⁵.

Prawie równocześnie z dziełem O. Balzera opublikowana została praca innego mediewisty – znawcy Polski okresu dzielnicowego, Stanisława Zachorowskiego²⁶. Praca jego ma charakter syntetyczny i ukazuje okres dzielnicowy

²⁵ O. Balzer, *Królestwo Polskie 1295-1370*, t. I-III, Lwów 1919-1920.

²⁶ S. Zachorowski, *Wiek XIII i panowanie Władysława Łokietka*, w: *Encyklopedia Polska*, t. V, cz. 1, Kraków 1920.

oraz procesy zjednoczeniowe w pełnym oprzyrządowaniu faktograficznym. Zaletą pracy jest także odrębne potraktowanie dziejów poszczególnych dzielnic Polski w drugiej połowie XIII w., w momencie rodzenia się idei jedności państwowej. S. Zachorowski wysoko oceniał rolę Kościoła w konstruowaniu idei i realizacji procesów zjednoczeniowych. Według niego drugim najważniejszym czynnikiem zjednoczeniowym byli książęta dynastii piastowskiej, chociaż – jak sądził – nie ze świadomego dążenia do zjednoczenia, ale raczej było wynikiem wymierania i braku spadkobierców linii piastowskich. W jego opinii jedynie Henryk Prawy swoim testamentem wykazał świadomą dążność do zjednoczenia państwa polskiego. Zachorowski za istotny czynnik uznaje także rodzące się poczucie narodowe, co było reakcją przeciw napływowi do Polski Niemców. Sporo miejsca poświęcał sprawom społeczno-gospodarczym, uznając, że okres dzielnicowy cechuje się postępowaniem gospodarczym, chociaż jego zdaniem działało to przeciw tendencjom zjednoczeniowym i nie pozostawało bez wpływu „na spotęgowanie i podtrzymywanie partykularyzmu dzielnicowego”.

Warto tu wspomnieć o trzeciej pracy, pióra Kazimierza Tymienieckiego, która ukazała się także w roku 1920 i jest w zasadzie obszerną recenzją dzieła O. Balzera. Autor w wielu miejscach odnosił się polemicznie do tez zawartych w *Królestwie Polskim*. Nie zgadzał się Tymieniecki np. z hipotezą tzw. drugiej koalicji piastowskiej z 1293 r., która podobnie jak pierwsza miała być oparta na zasadach kolejności sukcesyjnej i dotyczyć zjednoczenia całej Polski. Uczestnikami II koalicji mieli być Przemysław II i książęta kujawscy Władysław Łokietek i Kazimierz. Zdaniem K. Tymienieckiego, porozumienie z 1293 r. dotyczyło tylko Małopolski i brak dowodów na to, aby mogło wiązać w jakiś sposób terytorium Wielkopolski. W recenzji znajduje się także wiele uzupełnień i doprecyzowań hipotez postawionych przez O. Balzera²⁷.

W okresie międzywojennym po uzyskaniu przez Polskę niepodległości i odzyskaniu części Śląska wyraźnie widoczne jest w historiografii tego czasu zintensyfikowanie badań nad średniowiecznym Śląskiem, w tym także jego okresem dzielnicowym i zachodzącymi tam procesami jednoczenia państwa na przełomie XIII i XIV w. Już w 1920 r. S. Zachorowski zwrócił uwagę, że dzieje Śląska w średniowieczu w tym także XIII i XIV w. są dobrze znane, ale za pośrednictwem naukowej pracy Colmara Grunhagena (*Geschichte Schlesiens I*, Gotha 1884) i W. Haeuslera (*Geschichte des Fürstenthums Oels bis zum Aussterben der Piastischen Herzoglinie*, Breslau 1883) oraz dzięki kilku innym opracowaniom popularnych polskich autorów.

Zapewne z tych przyczyn badania nad Śląskiem rozpoczął Abdon Kłodziński, którego zainteresowały wewnętrzne i zewnętrzne przyczyny odejścia książąt śląskich od związków z jednoczącym się państwem polskim pod ber-

²⁷ K. Tymieniecki, *Odnowienie dawnego Królestwa Polskiego*, KH XXIV (1920).

łem Władysława Łokietka. Autor określił stan polityczny księstw śląskich w okresie przed koronacją oraz ustalił chronologię wypadków i naciski luksemburskie w sprawie zhołdowania księstw śląskich²⁸. Widoczne braki w historiografii Śląska skłoniły trzech czołowych wówczas mediewistów polskich – Romana Gródeckiego, Jana Dąbrowskiego i Zygmunta Wojciechowskiego – do opracowania analityczno-syntetycznych dziejów Śląska w średniowieczu. Znajdujemy tu rzetelne informacje źródłowe związane z rolą Śląska w procesie jednoczenia państwa polskiego, w szerokim kontekście konfliktów i współpracy międzydzielnicowej. Na szczególną uwagę zasługuje spojrzenie Romana Gródeckiego na działalność prozjednoczeniową Henryka IV Prawego, które w wielu przypadkach korygowało błędne mniemania historiografii niemieckiej w tej sprawie²⁹.

Wiele cennych spostrzeżeń w sprawie zabiegów Henryka Prawego o zjednoczenie państwa polskiego pod koniec XIII w. przyniosła praca S. Sobańca³⁰. Autor ten szczegółowo, w oparciu o źródła, rozpatrzył kwestię chronologii wypadków związanych z objęciem władzy w Krakowie przez księcia śląskiego oraz podstawy ideologiczne jego próby zjednoczenia Polski. Zwrócił też uwagę na małe zaangażowanie w działalność prozjednoczeniową księcia krakowskiego Leszka Czarnego, który zasiadając na tronie krakowskim, nie potrafił wykorzystać sytuacji i nie podjął myśli jednoczycielskiej. Do problematyki rządów Henryka Głogowskiego w Wielkopolsce, po pracach Kazimierza Potkańskiego, powrócił Jan Dąbrowski. Zwracał on uwagę, że Henryk, zajmując Wielkopolskę, nie ograniczał swoich planów politycznych tylko do tej dzielnicy, ale dążył do zjednoczenia pod swoim panowaniem także innych ziem polskich. Jego synowie zaś utracili ideę zjednoczeniową i coraz wyraźniej byli zdominowani przez wpływy niemieckie³¹.

Okres międzywojenny przyniósł kilkanaście drobniejszych i większych prac, które przedmiotowo zajmowały się jednoczeniem państwa w czasach Władysława Łokietka. Najszerzej tę problematykę badał Abdon Kłodziński, który starał się ustalić w oparciu o dokumenty, kiedy Władysław Łokietek podjął wysiłki celem podporządkowania sobie zachodniej Wielkopolski. Zarysował także związek między buntem wójta Alberta a buntom poznańskim

²⁸ A. Kłodziński, *Opole i Śląsk w przededniu odszczepieństwa politycznego*, Sprawozdania AU, 1918, 4; idem, *Warunki zewnętrzne odszczepieństwa politycznego Opola i Śląska*, Sprawozdania AU, 1919, 4. Ten sam temat podjęli również później: J. Dąbrowski, *Warunki podboju Śląska przez Czechy*, Sprawozdania PAU, 1931, nr 2; R. Grodecki, *Rozstanie się Śląska z Polską w XIV wieku*, Katowice 1938; S. Nowogrodzki, *Zabór Śląska w XIV wieku*, Katowice 1939.

²⁹ R. Grodecki, *Dzieje polityczne Śląska do r. 1290*; J. Dąbrowski, *Dzieje polityczne Śląska w latach 1290-1402*; Z. Wojciechowski, *Ustrój polityczny Śląska* – wszystkie prace w: *Historia Śląska od najdawniejszych czasów do roku 1400*, t. 1, pod. red. S. Kutrzeby, Kraków 1933.

³⁰ S. Sobańca, *Zabiegi Henryka IV wrocławskiego o Kraków i jego usiłowania odnowienia królestwa*, w: *Księga pamiątkowa ku czci O. Haleckiego*, Warszawa 1934.

³¹ J. Dąbrowski, *Ze studiów nad panowaniem głogowczyków w Wielkopolsce*, Sprawozdania PAU, 1930, nr 4.

wójta Przemka, czym zwrócił uwagę na zależność między wypadkami toczącymi się w Wielkopolsce a wydarzeniami krakowskimi. Podjął także próbę ustalenia, które rody wielkopolskie poparły w latach 1306-1314 akcję zjednoczeniową Władysława Łokietka³². Na uwagę zasługują też wciąż żywe w dzisiejszej historiografii prace publikowane przez Bronisława Włodarskiego, które wkomponowują proces jednoczenia państwa polskiego z uwarunkowaniem sił zewnętrznych, głównie przemysłidzkich i luksemburskich Czech, ale także zakonu krzyżackiego³³. Czasów Łokietka dotyczy praca Zygmunta Wojciechowskiego o charakterze prawno-ustrojowym. Nawiązując do wcześniejszych dyskusji, powrócił on do znaczenia terminu „regnum Poloniae”. Badacz ten dokonał bardzo precyzyjnej analizy źródeł, zwłaszcza tytułatury stosowanej przez Władysława Łokietka przed 1320 r. W konkluzji doszedł do wniosku, że w tych latach „regnum Poloniae” miało wyłącznie znaczenie partykularne i oznaczało Wielkopolskę. W związku z tym autor sformułował tezę, że założeniem politycznym Przemysła II było utworzenie w Wielkopolsce zarodka Królestwa Polskiego, które jednak po jego śmierci przekształciło się w królestwo wielkopolskie³⁴.

Przedstawiony tematyczny zakres badań nad zjednoczeniem państwa polskiego na przełomie XIII i XIV w. w okresie międzywojennym wskazuje, że paleta zainteresowań historyków ograniczała się w dużym stopniu do rozwiązywania zagadnień związanych z dwoma ośrodkami zjednoczeniowymi – Małopolską w czasach Władysława Łokietka i Śląskiem. Trzeba stwierdzić, że na marginesie zainteresowań znalazła się Wielkopolska, jako ośrodek zjednoczeniowy pod koniec XIII w. W tym przedmiocie możemy zauważyć tylko dwa artykuły – K. Górskiego, dotyczący tragicznej śmierci Przemysła II, oraz M. Dragana, który zajął się podstawami związku Wielkopolski z Pomorzem Gdańskim na mocy układu kępińskiego z 1282 r., zawartego między Mściwojem a księciem wielkopolskim. Pierwszy z badaczy podjął się rekonstrukcji wypadków rogozińskich i poszukiwał politycznych motywów zabójstwa Przemysła II, wskazując, w sposób ograniczony, na margrabiów brandenburskich, nie wykluczając jednak jakiegoś udziału żony księcia Małgorzaty. Za głównych jednak sprawców zbrodni uznał wielkopolskie rody Nałęczów i Za-

³² A. Kłodziński, *Warunki odzyskania przez Łokietka Wielkopolski w r. 1314*, Sprawozdania AU, 1919, nr 5; idem, *Darowizna Łokietka na rzecz Władysława kozielsko-bytomskiego z r. 1316*, Sprawozdania AU, 1919, nr 5; idem, *Polityka Muskaty 1304-1306*, Sprawozdania PAU, 1936, nr 10; idem, *Problem węgierskiej pomocy dla Łokietka w r. 1304-1306*, Sprawozdania PAU, 1936, nr 5; idem, *Jeden czy dwa bunty wójta Alberta*, Sprawozdania PAU, 1938, nr 2; idem, *Kunegunda Łokietkówna*, Sprawozdania AU, 1918, nr 4; idem, *Małżeństwo Łokietka*, Sprawozdania PAU, 1938, nr 10.

³³ B. Włodarski, *Polska i Czechy w II połowie XIII i początkach XIV w.*, Lwów 1931; idem, *Udział Zakonu Krzyżackiego w walkach Przemysłidów o Polskę*, Pamiętnik V Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich t. II, Lwów 1931; idem, *Polityka Jana Luksemburczyka wobec Polski za czasów Władysława Łokietka*, Lwów 1933.

³⁴ Z. Wojciechowski, *W sprawie Regnum Poloniae za Władysława Łokietka*, Lwów 1924.

rembów³⁵. Marcin Dragan nawiązał do wydanego przez Wojciecha Kętrzyńskiego tekstu umowy kępińskiej, podając treść i znaczenie polityczne tego dokumentu. Omówił, chociaż w sposób niewyczerpujący, genezę jego wystawienia, wskazując na jego wielkie znaczenie w dziele jednoczenia Polski³⁶.

Już w historiografii XIX w. zauważono, że zachodzące w Polsce procesy zjednoczeniowe i pierwsze jego symptomy w drugiej połowie XIII w. wiążą się ściśle z rozwojem więzów narodowych i kształtowaniem się świadomości narodowościowej. W okresie międzywojennym badania nad tym zagadnieniem zostały znacznie pogłębione, głównie za sprawą Kazimierza Tymienieckiego. Według tego uczonego niezbędnym warunkiem powstania narodowości jest pojawienie się w społeczeństwie „świadomości więzów duchowych, łączących jednostkę z daną grupą narodową”. We wszystkich pracach podkreśla autor związek między rodzeniem się świadomości narodowej Polaków XIII i XIV w. a rosnącymi antagonizmami polsko-niemieckimi. Potwierdzał wcześniejsze tezy, że zjednoczenie państwa polskiego jest związane ściśle z rozwojem świadomości narodowej. K. Tymieniecki mocno podkreślał fakt, że inspiratorem i głównym obrońcą narodowości polskiej w późnym okresie dzielnicowym było duchowieństwo, zainteresowane najbardziej, obok rycerstwa, zjednoczeniem państwa polskiego³⁷.

Rolę duchowieństwa śląskiego w procesie jednoczenia Polski omówił Stanisław Warcholik, którego zainteresował szczególnie książę wrocławski Henryk IV Prawy i jego spór z biskupem Tomaszem, w którym uwidoczniły się podziały między wrocławskimi Polakami a Niemcami. W opinii autora, właśnie na kanwie tego sporu, pod wpływem arcybiskupa Jakuba Świnki, książę wrocławski zakończył spór z biskupem i rozpoczął w 1287 r. zabiegi o królewską koronę zjednoczonej Polski³⁸.

Historiografia polska po II wojnie światowej znalazła się w zasadzie na rozdrożu. Publikacje ukazujące się po 1945 r., przynajmniej do początków 1952 r., pod względem metodologicznym nie odbiegają swoimi podstawami warsztatowymi i zakresem tematycznym od przedwojennych, mimo że już wtedy pojawiały się pierwsze propozycje odwołujące się do materializmu hi-

³⁵ K. Górski, *Śmierć Przemysła II*, „Roczniki Historyczne” 5 (1929).

³⁶ M. Dragan, *Polityczny testament ostatniego księcia Pomorza Gdańskiego*, „Rocznik Gdański” t. 6, 1932.

³⁷ K. Tymieniecki, *Napływ Niemców na ziemię polskie i znaczenie prawa niemieckiego w średnich wiekach w Polsce*, „Roczniki Historyczne” 10 (1934); idem, *Niemcy w Polsce*, „Roczniki Historyczne” 12 (1936); idem, *Kolonizacja a germanizacja Śląska w wiekach średnich*, Katowice 1937; idem, *Początki narodowości polskiej*, „Przegląd Współczesny” 66 (1938). K. Dobrowolski, *Zagadnienie świadomości narodowej w Polsce Piastowskiej*, Pamiętnik IV Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Poznaniu, t. 1, Lwów 1925. W tym samym duchu późniejsza praca R. Grodeckiego, *Powstanie polskiej świadomości narodowej*, Katowice 1946.

³⁸ S. Warcholik, *Duchowieństwo śląskie XIII wieku w walce o jedność państwową z Polską*, „Roczniki Towarzystwa Przyjaciół Nauk na Śląsku”, t. 1, Katowice 1929.

storycznego³⁹. Spośród historyków mediewistów w latach czterdziestych najbardziej aktywny naukowo wydaje się Zygmunt Wojciechowski, którego publikacje są częściowo owocem pracy badawczej bądź w okresie przedwojennym, bądź też okresu wojennego. Tematykę zjednoczenia państwa polskiego na przełomie XIII i XIV w. w tych pracach potraktowano bardzo ogólnie i w sposób publicystyczny, stąd dzisiaj mają one ograniczoną wartość dla nauki⁴⁰. Przed 1945 r. powstała także monografia o Władysławie Łokietku, pióra zmarłego w 1947 r. znawcy XIII i XIV w., Edmunda Długopolskiego. Odznaczała się ona niezwykłą starannością faktograficzną i sumowała dotychczasowy dorobek polskiej historiografii czasów przełomu XIII i XIV w., w czym miał niemały udział sam autor. W wielu jednak przypadkach badania swoich poprzedników krytycznie skomentował i pogłębiał. Dzieło zjednoczenia Władysława Łokietka zostało przedstawione w szerokim kontekście europejskim, może trochę ze szkodą dla uwypuklenia czynników wewnętrznych zjednoczenia⁴¹. Do problematyki zjednoczenia Polski w czasach Przemysła II, Wacława II i Władysława Łokietka bardzo wiele wniosła monografia W. Karasiewicza o arcybiskupie Jakubie Świnie. Na kanwie działalności kościelnej i politycznej arcybiskupa autor rozpatrzył problematykę polityczną związaną z książętami jednoczycielami i udział w tych przedsięwzięciach Jakuba Świniki, który urasta do roli budowniczego wielkopolskiej koncepcji zjednoczenia Polski. W. Karasiewicz pierwszy w historiografii zanegował podstawy hipotezy tzw. pierwszej koalicji piastowskiej z 1287 r., konstrukcji historiograficznej wylansowanej przez O. Balzera, i tak powszechnie, chociaż z pewnymi modyfikacjami, przyjętej przez polskich mediewistów⁴².

Do lepszego i pełniejszego rozumienia problematyki zjednoczenia państwa przez Przemysła II przyczyniła się rozprawa Kazimierza Jasińskiego, który przybliżył świadomość niebezpieczeństwa brandenburskiego ciężącego na księstwie gdańskim i pokazał podstawy zbliżenia pomorsko-wielkopolskiego, jeszcze na początku lat siedemdziesiątych XIII w. K. Jasiński za właściwego twórcę układu kępińskiego uznaje księcia wielkopolskiego Bolesława Pobożnego, bo od tych lat zauważa ścisłe związki Pomorza Gdańskiego z Wielkopolską. W jego opinii Przemysł II zawierał układ z Mściwojem, jako kontynuator polityki swego stryja⁴³.

³⁹ Na ten temat: T. Manteuffel, *Warunki rozwoju nauki historycznej w dziesięcioleciu 1948-1958*; R. Stobiecki, *Historia pod nadzorem. Spory o nowy model historii w Polsce (II połowa lat czterdziestych – początek lat pięćdziesiątych)*, Łódź 1993.

⁴⁰ Z. Wojciechowski, *Polska – Niemcy. Dziesięć wieków zmagania*, Poznań 1945; idem, *Udział Śląska w dawnym zjednoczeniu ziem polskich*, w: *Hold pruski*, Poznań 1946; idem, *Polska – Czechy*, Katowice–Wrocław 1947; idem, *Państwo polskie w wiekach średnich. Zarys ustroju*, Poznań 1948.

⁴¹ E. Długopolski, *Władysław Łokietek na tle swoich czasów*, Wrocław 1951.

⁴² W. Karasiewicz, *Jakub Świnika arcybiskup gnieźnieński (1283-1314)*, Poznań 1948.

⁴³ K. Jasiński, *Zapis Pomorza Gdańskiego przez Mszczuja w roku 1282*, „Przegląd Zachodni” 1952, nr 5/6.

Początek lat pięćdziesiątych XX w. wprowadził przełom w polskiej historiografii, która odąd miała się opierać na nowych przesłankach metodologicznych, na teorii materializmu historycznego. Impuls przemianom, które miały zlikwidować pluralizm metodologiczny polskiej nauki historycznej, dała Pierwsza Konferencja Metodologiczna Historyków Polskich, która odbyła się od 28 grudnia 1951 do 12 stycznia 1952 r. w Otwocku. W referacie wstępnym Tadeusz Manteuffel, ówczesny przewodniczący Polskiego Towarzystwa Historycznego, krytycznie odniósł się do krakowskiej i warszawskiej (pozytywistycznej) szkół historycznych, które dążyły, jak się wyraził, do „wykorzystania historii dla aktualnych potrzeb politycznych, nie cofając się przed zniekształcaniem obrazu przeszłości i wyjaławianiem go z wszelkiego sensu społecznego”⁴⁴. Skrytykowana została także historiografia okresu międzywojennego, która w większości przejęła złe tradycje okresu poprzedniego.

Problematyką zjednoczenia państwa polskiego na przełomie XIII i XIV w. bliżej zajęli się zabierający głos w dyskusji Stefan Krakowski i Jan Baszkiewicz. Pierwszy z dyskutantów zwrócił uwagę, że w dotychczasowej historiografii pisano zbyt mało na tematy gospodarczo-społeczne, wnosząc postulat zintensyfikowania badań w tym zakresie tak, jeśli chodzi o gospodarkę wiejską, jak i miejską. Krytycznie odniósł się do dawnej „burżuazyjnej historiografii”, która zajmowała się zagadnieniami społecznymi i gospodarczymi w sposób drugorzędny⁴⁵. J. Baszkiewicz zgłosił zastrzeżenia względem dawnej historiografii, która główne zasługi zjednoczenia przypisuje możnowładcom duchownym i świeckim, co nie jest w jego opinii słuszne, gdyż nie wolno pomijać faktów świadczących o negatywnej roli możnowładztwa w procesie zjednoczeniowym, chociaż osobiście docenia wkład części polskiego kleru w dzieło odbudowy państwa. Zwrócił wreszcie uwagę, że to właśnie społeczny podział pracy, rozwój miast i gospodarki towarowo-pieniężnej był obiektywnym podłożem zjednoczenia. Za ważne czynniki zjednoczeniowe uznał także rycerstwo i szerokie masy chłopstwa polskiego⁴⁶.

Zadania stojące przed polską historiografią zakresił w referacie programowym na tej konferencji Marian Małowist, wykładając je w trzech punktach:

1. Głównym elementem procesu dziejowego jest rozwój sił wytwórczych i stosunków produkcji.

2. Walka klasowa jest jednym z zasadniczych motorów procesu dziejowego.

3. Na wschodzie Europy tworzenie się państw scentralizowanych przyspieszone zostało wymogami samoobrony przed nieprzyjacielem⁴⁷.

⁴⁴ *Pierwsza Konferencja Metodologiczna Historyków Polskich. Przemówienia, referaty, dyskusja*, t. I, Warszawa 1953, s. 17.

⁴⁵ S. Krakowski, *Zagadnienie zjednoczenia Polski w XIII i XIV w.*, w: *Pierwsza Konferencja*, s. 412 i n.

⁴⁶ J. Baszkiewicz, *Stosunek społeczeństwa polskiego do zjednoczenia państwa w XIII-XIV w.*, w: *Pierwsza Konferencja*, s. 426 i n.

⁴⁷ M. Małowist, *Zarys polskiego procesu dziejowego od XV-XVII w.*, w: *Pierwsza Konferencja*, s. 367.

Wyartykułowane przez M. Małowista punkty były swoistą dyrektywą pisania historii. Pokazuje to, w jakiej atmosferze naukowej przed 50 laty Jan Baszkiewicz pisał książkę *Powstanie zjednoczonego państwa polskiego na przełomie XIII i XIV wieku*. Jak autor informuje we wstępie, powstawała ona właśnie w latach 1951-1953.